

DISTINKTIVNOST ZVUČNOSTI KRAJNJIH SUGLASNIKA U SRPSKOHRVATSKOM JEZIKU

STANIMIR RAKIĆ

Pedagoška akademija, Beograd

UDK 808.61/62—4

Izvorni naučni rad

Primljen: 7. juna 1986.

Prihvaćen: 20. novembra 1986.

Ranije je konstatovano da krajnji zvučni suglasnik ima vrlo ograničenu distribuciju u sh. jeziku.¹ U vezi sa tim stavom potrebno je sada razmotriti kontrastivnu ulogu zvučnosti na kraju reči. U ovom radu se na osnovu statistike, rađene prema Matešićevom obrtnom rečniku i *Hrvatsko ili srpsko-talijanskom rječniku* Deanovića i Jerneja (1982), pokazuje da zvučnost ima kontrastivnu funkciju u većem broju jednosloženih reči; u višesložnim rečima takva funkcija zvučnosti se znatno ređe ostvaruje. U izvesnom broju višesloženih reči zvučni suglasnik se izmenjuje sa bezvučnim bez promene značenja reči. U nekim takvim rečima, u govornom jeziku se javlja i tendencija da se zvučni suglasnik u potpunosti zameni sa svojim bezvučnim parnjakom. Ove pravilnosti, koje se mahom ostvaruju kao tendencije, potkrepljuju naše pravilo o raspodeli krajnjih zvučnih suglasnika.

Iz naše statistike takođe proizilazi da je dužina sloga značajan činilac kako u višesložnim tako i u jednosložnim rečima. Ova okolnost, koja se ne može potpuno predvideti navedenim pravilom, proširuje naše znanje o kontrastivnoj ulozi zvučnosti.

U narednom delu članka navodimo prema Matešićevom rečniku minimalne parove za svaki zvučni suglasnik i parove u kojima se zvučni suglasnik smenjuje na kraju reči sa bezvučnim parnjakom bez promena značenja reči.

1. Sa suglasnikom *b* ima 7 minimalnih parova. To su reči *štāb — štāp, šīb — šīp, kōb — kōp, snōb — snōp, kūb — kūp, pūb — pūp, stūb — stūp*.²

Izmjenjivanje *b/p* ne menja značenje u sledećim rečenicama: *čitāb — čītāp, sēvāb — sēvāp, čēvāb — čēvāp, mūtāb — mūtāp, āzāb — āzāp, rēdžeb*

¹ Up. Rakić (1984, 1985).

² Da bi naši zaključci mogli da budu psihološki verodostojni, iz spiska minimalnih parova smo isključili manje poznate reči stranog porekla, arhaizme i druge reči koje po svojoj prilici prevazilaze kompetenciju normalnog govornika sh. jezika. Tako u spisak za suglasnik *b* nismo uključili engleske reči *kēb* 'jednoprežne kočije' i *kēp* 'ženski ogrtač' (v. Klaić, 1966).

— *rèdžep*, *gàib* — *gàip*, *džèb* — *džèp*, *munàsib* — *munàsip*. Jedini jednosložni par je ovde *džèb* — *džèp*. U većini ovih reči zvučni suglasnik se u govornom jeziku zamenjuje sa svojim bezvučnim parnjakom.³

2. Minimalnih parova sa suglasnikom *d* ima 16: *hâd* — *hât*, *mlâd* — *mlât*, *râd* — *rât*, *râd* — *rât*, *lêd* — *lêt*, *pêd* — *pêt*, *kôd* — *kôt*, *plôd* — *plôt*, *krd* — *krt*, *čûd* — *čût*, *sâd* — *sât*, *pûd* — *pût*, *žûd* — *žût*, *prûd* — *prût*, *trûd* — *trût*, *sklâd* — *sklât*.⁴ Jedine reči u kojima se izmenjuju *d/t* na kraju su *zumûrud* — *zumûrut* (tur. 'smaragd') i *tûd* — *tût* (v. *Rječnik JAZU*).

3. Među rečima sa krajnjim suglasnikom *dž* nema onih koje kontrastiraju sa *č*, a izmenjivanje zvučnosti se može pretpostaviti jedino u paru *pirindž* — *pirinač*.⁵ Sa suglasnikom *d* ima samo jedan minimalni par *bûd* — *búc*, a i u tom paru je druga reč onomatopejska.

4. Sa suglasnikom *g* ima 13 parova: *trâg* — *trâk*, *bêg* — *bêk*, *têg* — *têk*, *bôg* — *bôk*, *jôg* — *jôk*, *rôg* — *rôk*, *pôdvîg* — *pôdvîk*, *srg* — *srk*, *trg* — *trk*, *čûg* — *čûk*, *lûg* — *lûk*, *drûg* — *drûk*, *strûg* — *strûk*.⁶ Jedini minimalni par u kome se javljaju višesložne reči u kontrastu je *pôdvîg* — *pôdvîk*. U primerima *čéreg* — *čérek*, *čârug* — *čâruk*, *ûšrêg* — *ûšrêk*, *sârag* — *sârak* — izmena suglasnika *g/k* ne utiče na značenje reči.

5. Suglasnik *z* učestvuje u 6 minimalnih parova: *gâz* — *gâs*, *rz* — *rs*, *jâz* — *jâs*, *prâz* — *prâs*, *gûz* — *gûs*, *pôtez* — *pôtes*.⁷ Treba, međutim, primetiti da neki od ovih parova nisu sasvim ubedljivi jer sadrže arhaične ili di-

³ U govornom jeziku se uglavnom čuje *čitâp*, *čevâp*, *sêvâp*, *rèdžep* i *džèp*. Ta činjenica se ogleda i u Rečniku Matice srpske gde stoji *sêvâb* v. *sêvâp*, *čevâb* v. *čevâp*, *mûtâb* v. *mûtâp*. Taj rečnik daje, naravno, samo oblik *džèp*. Slično tome, Deanović i Jernej (1982) beleže samo reči *čevâp*, *sêvâp*, *mûtâp*, *gàip* i, naravno, *džèp*.

⁴ U navedenu listu nismo uključili parove *plêd* — *plêt*, *mêd* — *mêt*, *lîd* — *lît*, *kîd* — *kit*, *pôd* — *pôt*, *môrd* — *môrt* jer su reči eng. 'vrsta tkanine', *mêt* fr. 'čopor lovačkih pasa', *lîd* nem. 'pučka pesma', *kîd* eng. 'obrađena jareća koža', *pôt* eng. 'dobitak u igri', *môrd* nem. 'ubistvo', *môrt* nem. 'nesreća, malar', malo poznate (v. Klaić, 1966). Pored toga reč *lît* 'hrid, litica' je provincijalizam (v. *Rječnik JAZU*). Par *jûd* — *jât* smo takođe izostavili jer reč *jât* 'slovo staroslovenske azbuke' pripada specijalnom vokabularu.

⁵ Ako se pretpostavi da je *pirindž* bazični oblik, oblik *pirinač* se može izvesti pomoću a-umetanja (*pirindž* *pirinadž*) i obezvučavanja (*pirinadž* > *pirinač*).

⁶ Par *cîg* — *cîk* nije unet u spisak jer reč *cîg* nismo mogli da proverimo u drugim rečenicama. Par *vrg* — *vrk* je izostavljen jer je *vrh* malo poznata onomatopeja (v. *Rječnik JAZU*). Parovi *bâg* — *bâk*, *dâg* — *dâk*, *jâg* — *jâk* su izostavljeni jer su *bâg* tur. 'lanac od sata', *bâk* nem. 'bik', *dâg* tur. 'gora', *dâk* eng. 'nagao sagib glave u boksu', *jâg* tur. 'ulje', *jâk* zool. 'vrsta azijskog govečeta' manje poznate reči (v. Klaić, 1966, Škaljić, 1979. i Aleksić, 1982).

⁷ Parove *âz* — *âs*, *ûz* — *ûs* nismo uneli u spisak jer reči *âz* 'prvo slovo staroslovenske azbuke' i *ûs* 'rese koje vise na npecu kita' pripadaju vrlo specijalnim vokabularima. Pored toga, reč *ûz* je arhaizam (v. *Rečnik* Matice srpske i *Rječnik JAZU*). Parove *ôriz* — *ôris*, *dîz* — *dîs* smo takođe izostavili jer su *ôriz* grč. 'pirinač', *ôris* nem. 'obris, kontura', *dîz* tur. 'red, niz', manje poznate reči stranog porekla. Osim toga, reč *dîs* muz. 'za pola тона повишен тон d' pripada vrlo specijalnom vokabularu (v. Skok, 1971, *Rječnik JAZU* i Klaić, 1966). Par *bôz* — *bôs* nije uključen u spisak jer reč *bôz* nismo mogli da proverimo u drugim rečenicama.

⁸ O ovim rečima videti *Rječnik JAZU* i *Rečnik* Matice srpske.

jalekatske reči (*rz*, *rs*, *jās*, *pòtes* ili onomatopejske reči (*prās*, *gūs*⁸). Višesložan je samo par *pòtez* — *pòtes*.

U sledećim parovima izmena krajnjih suglasnika *z/s* ne utiče na značenje reči: *frāz* — *frās*, *sèrbez* — *sèrbes*, *nèfesz* — *nèfes*, *pāpaz* — *pāpas*, *čēpljēz* — *čēpljēs*, *pačāriz* — *pačāris*, *čēpariz* — *čēparis*, *mudēriz* — *mudēris*, *grīz* — *grīs*, *sèrvīz* — *sèrvīs*, *hāvāz* — *hāvās*, *fīrnājz* — *fīrnājs*, *fārz* — *fars*, *hājz* — *hājs*, *čuvālduz* — *čuvāldus*, *nūfūz* — *nūfūs*.⁹ Većina reči u kojima se javlja izmenjivanje krajnjega suglasnika su višesložne reči — samo 4 para čine jednosložne reči. U izgovoru ovih reči, koje su skoro sve stranog porekla, vlada prilična nesigurnost; neke od njih se u govornom jeziku ipak pretežno izgovaraju sa bezvučnim suglasnikom na kraju.¹⁰ Izvesno kolebanje u izgovoru ovih reči se možda može objasniti uticajem intonacije i prozodijskih faktora.

6. Minimalnih parova sa suglasnikom *ž* ima 5. U Matešićevom rečniku se nalaze parovi *strž* — *strš* i *kōlāž* — *kōlāš*.¹¹ No pored ovih minimalnih parova u obzir se moraju uzeti i oni parovi koji proističu iz glagolske konjugacije. Prema našem uvidu postoje 3 takva para *drōbīž* — *drōbīš*, *sītīnīž* — *sītīnīš*, *lōpīž* — *lōpīš*.

Izmenjivanje *ž/š* se javlja u rečima *kālež* — *kāleš*, *srijemuž* — *srijemuš*, *bārež* — *bāreš*. To su sve višesložne reči

7. Iz naše statistike proizilazi da zvučnost krajnjeg suglasnika ima značajnu kontrastivnu ulogu u jednosložnim imenicama — postoje 42 minimalna para. Kao jedino razlikovno svojstvo zvučnost se javlja samo u 6 pari višesložnih reči: *pōdvīg* — *pōdvik*, *pòtez* — *pòtes*, *kōlāž* — *kōlāš*, *drōbīž* — *drōbīš*, *sītīnīž* — *sītīnīš*, *lōpīž* — *lōpīš*. Treba takođe istaći da je kontrastivna funkcija zvučnosti bolje izražena kod praskavih suglasnika *b*, *d*, *g* nego kod strujnih *z*, *ž*: praskavi suglasnici *b*, *d*, *g* grade 41 minimalni par, a strujni *z* i *ž* samo 11.¹² Mali broj minimalnih parova među afrikatama *dž* i *đ* se objašnjava njihovom slabom zastupljenošću u sh. rečniku.

⁹ U Pravopisnom rečniku se razlikuje *sèrvīz* 'garnitura istovrsnih predmeta' i *sèrvīs* 'služba'. U govoru autora ta razlika u značenju ne postoji, a ona nije zabeležena ni u Rečniku Matice srpske ni u rečniku Deanovića i Jerneja (1982). Slično tome, autor nije mogao da utvrdi razliku u značenju para *grīz* — *grīs* koju beleži Pravopisni rečnik. Iako neki rečnici razlikuju značenja reči *nūfūz* — *nūfūs* (v. npr. Klaić, 1966), autor je prema Skaljčiću (1979) izjednačio te reči po značenju.

¹⁰ Ta tendencija dolazi do izražaja i u rečnicima savremenog sh. jezika. Tako npr. Deanović i Jernej (1982) pišu sa *s frās*, *sèrbes*, *čēparis*, *sèrvīs*, *fīrnājs*, a sa *z* samo *čuvālduz*. Takav oblik tih reči prevladuje i u dijalektu pisca ovog članka (beogradski govor).

¹¹ Parovi *bāgāž* — *bāgāš*, *muž* — *muš* i *oblīž* — *oblīš* nisu navedeni jer su reči *bagāš*, *muš* i *oblīš* zastarele (v. Skok, 1971, Rječnik JAZU i Rečnik Matice srpske), a reč *oblīš* je provincijalizam (Rečnik Matice srpske). Takođe su izostavljeni parovi *paž* — *paš*, *riž* — *riš* jer sadrže manje poznate strane reči (*riž* nem. 'pirinač', *riš* fr. 'ukras na odeći'), a *paš* je provincijalizam (v. Rječnik JAZU).

¹² Posebnost strujnih suglasnika *z* i *ž* je potrebno uočiti jer je i u članku Rakić (1985) zabeležen veći broj izuzetaka među izvornim sh. rečima upravo za suglasnik *ž*. Strujni suglasnici *z* i *ž* grade i znatno veći broj višesložnih minimalnih parova (5) nego praskavi *b*, *d*, *g* (samo 1). Videti, međutim, i belešku 13).

Izmenjivanje zvučnog i bezzvučnog suglasnika na kraju reči se javlja pretežno kod višesloženih imenica; kod jednosloženih imenica takvo izmenjivanje je zabeleženo samo u 5 slučajeva.¹³ Pored toga, u nekim rečima se zapaža tendencija da se krajnji zvučni suglasnik zameni sa bezzvučnim parnjakom. Takve tendencije svedoče o određenom pravcu jezičkih promena.¹⁴

Možemo zaključiti da veća kontrastivna uloga zvučnosti kod jednosloženih reči, i veće izmenjivanje zvučnosti kod višesloženih reči potkrepljuje naše pravilo o raspodeli krajnjih zvučnih suglasnika (Rakić, 1984). Ove dve tendencije potvrđuju važnost razlike jednosložan — višesložan za raspodelu krajnjih zvučnih suglasnika. Ona se mora uzeti u obzir i pri pisanju normativnih rečnika.¹⁵

8. Razmotrimo sada vezu između dužine i zvučnosti. Iz naše statistike proizilazi da je dužina sloga značajan činilac za kontrastivnu funkciju krajnjeg zvučnog suglasnika. Od pet pari višesloženih reči navedenih u prethodnom stavu, u četini para se javlja dužina na krajnjem slogu, a samo u jednom paru dužina izostaje. Ipak, mali ukupan broj minimalnih parova višesloženih reči ne odgovara u potpunosti našim očekivanjima. Ta okolnost se možda može dovesti u vezu sa tendencijom gubljenja neakcentovanih dužina u novoštokavskim govorima (v. Nikolić, 1970).

Dužina sloga je izgleda značajna i u jednosloženim rečima. Od 42 jednosložna minimalna para koje beleži naša statistika, 37 ima dugosilazni akcent, a samo 5 kratkosilazni. Naša statistika dakle otkriva da je dužina sloga značajan činilac za razlikovnost zvučnosti i u jednosloženim rečima.

9. Naše rezultate želimo da proverimo na jednom reprezentativnom rečniku savremenog sh. jezika. Mi smo odabrali *Hrvatsko ili srpsko-talijanski rečnik* Deanovića i Jerneja (1982). S obzirom na dobar izbor frekventnih reči

¹³ Važno je takođe primetiti da među višesloženim parovima u kojima ima izmenjivanja zvučnosti veliku većinu čine oni sa rastućim akcentima. Tako 21 par ima rastuće akcente, 5 opadajuće, a u 2 para javljaju se i jedni i drugi akcenti. Ovo opažanje dobija naročito na težini ako se uzme u obzir evidencija Lehiste i Ivića (v. naročito Lehiste i Ivić, 1986) u prilog dvosložnog karaktera rastućih akcentata. Tada se jednostavno objašnjavaju i izuzeci na ež zabeleženi u Rakić (1985): ovaj aspekt problema zahteva dalja proučavanja.

¹⁴ Potvrda za takvu tendenciju se može naći i u samome Matešićevom rečniku koji u 21. slučaju beleži dijahronu izmenu zvučnosti na kraju reči pomoću znaka (npr. *dževāb*, *dževap*). Ovakve parove mi misimo navodili, ali je i njih važno razmotriti radi utvrđivanja pravca jezičke evolucije. Za promene suglasnika na kraju reči je ponovo značajna razlika jednosložna — višesložna reč. Od 15 višesloženih parova u 13 je ostvarena promena zvučnog suglasnika u njegov bezzvučni parnjak, a samo u 2 slučaja promena ima obrnuta smer. Među 6 jednosloženih parova odnos je izmenjen: u 4 slučaja bezzvučan suglasnik je postao zvučan, a samo u 2 slučaju promena ima obrnuta smer. S obzirom na ove činjenice može se pretpostaviti da se i u nekim drugim slučajevima izmene zvučnosti na kraju višesloženih reči radi o dijahronoj evoluciji koja je već ostvarena.

¹⁵ Varijacija u izgovoru para *griz* — *grīs* pokazuje da se ni razlika jednosložan — višesložan ne može neposredno primenjivati bez neophodnog znanja o uticaju prozodijskih činilaca.

u tome rečniku, nije nužna nekakva posebna intervencija prema rečima stranog porekla, arhaizmima i provincijalizma. Upravo zato podaci iz toga rečnika i mogu da služe kao nezavisna potvrda.

Ukupno smo utvrdili 37 minimalnih parova u rečniku Deanovića i Jerneja (1982). Parove navodimo opet prema zvučnim suglasnicima.

a) Za suglasnik *b*: *štáb — štáp, kób — kóp, snób — snöp, stúb — stúp, kúb — kúp*.

b) Za suglasnik *d*: *mlád — mlât, räd — rât, räd — rât, säd — sât, léd — lét, pléd — plêt, mäd — mêt, päd — pêt, käd — kôt, plöd — plôt, krd — krt, éüd — éût, pöd — pôt, žüd — žût, prüd — prût, skläd — sklât, käd — kât*.

c) Za suglasnik *đ* ima samo par *čijeđ — čijeć*.

d) Za suglasnik *dž* nema minimalnih parova.

e) Za suglasnik *g*: *träg — trák, bëg — bëk, bög — bök, rög — rök, pödvig — pödvik, srg — srk, strüg — strúk, lüg — lük, trg — trk, nög — nëk*.

f) Za suglasnik *z*: *gáz — gäs*.

g) Za suglasnik *ž*: *strljež — strlješ, dròbž — dròbš, sìtnž — sìtnš*.

Na ovim minimalnim parovima možemo sada da proverimo naša prethodna zapažanja. Tako možemo da utvrdimo da ima znatno više jednosložnih (34) nego višesložnih minimalnih parova (3).¹⁶ Takođe se može utvrditi da ima više minimalnih parova sa praskavim suglasnicima *b*, *d*, *g* (32) nego sa strujnim *z*, *ž* (4). Dužina sloga se ponovo potvrđuje kao značajan činilac za kontrastivnu funkciju zvučnosti na kraju reči. Sva tri navedena višesložna para imaju dužinu na krajnjem slogu (v. gore). Od 34 jednosložna minimalna para, 27 imaju dugosilazni akcenat, a samo 7 kratkosilazni. Time su naša zapažanja u potpunosti potvrđena.

Posebno je značajno da u navedenom rečniku iz 1982. nije zabeležen ni jedan višesložan minimalni par bez dužine na krajnjem slogu. Takav rezultat se upravo može očekivati na osnovu našega pravila o raspodeli krajnjih zvučnih suglasnika (Rakić, 1985).

U Deanoviću i Jerneju (1982) su svedena na minimum ili gotovo potpuno eliminisana izmenjivanja zvučnosti na kraju reči. Ova činjenica, ukoliko se ne radi i o prosto težnji za ekonomičnošću, ukazuje na to da se ovo izmenjivanje javlja prvenstveno u procesu prilagođavanja stranih reči pravilima našega jezika.

10. Na osnovu rezultata naše analize možemo zaključiti da je veća kontrastivna funkcija zvučnosti u jednosložnim rečima nego u višesložnim. Du-

¹⁶ Mi računamo reči *čijeđ* i *čijeć*, *strljež* i *strlješ* kao jednosložne prihvatajući Brozovićovo tumačenje (1972) grupe *ije* kao diftononga. Logično je takođe smatrati da je slog u tim rečima dug.

Prema našem brojanju reči u rečniku Deanovića i Jerneja (1982) ima samo 8,75% jednosložnih reči od svih onih koji se završavaju na konsonant koji može da se kontrastivno razlikuje u zvučnosti. Procenat jednosložnih minimalnih parova (91%) daleko premaša slučajnu verovatnoću od 8,75%.

žina sloga je značajna za kontrastivnu funkciju zvučnosti kako u višesložnim tako i u jednosložnim rečima. Izmenjivanje zvučnosti, koje se uglavnom javlja kod višesložnih reči, nastaje izgleda u procesu prilagođavanja stranih reči pravilima našega jezika. Ovi zaključci su potpuno saglasni sa našim pravilom o raspodeli krajnjih zvučnih suglasnika (Rakić, 1984. i 1985).

BIBLIOGRAFIJA

- Aleksić, R. 1978, *Rečnik stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd.
- Brozović, D. 1972, *O alofonskoj problematici u hrvatskoj ortoepiji*, Radovi, Filozofski fakultet u Zadru, 5—24.
- Deanović, M. i J. Jernej, 1982, *Hrvatsko ili srpsko-talijanski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb.
- Klaić, B. 1966, *Veliki rječnik stranih riječi, izraza i knatica*, 4. izdanje, Zagreb.
- Lehiste, I. and P. Ivić, 1986. *Word and Sentence Prosody in Serbo-Croatian*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Matešić, J. 1965—67, *Rücklaufiges Wörterbuch des Serbokroatischen*, Glössener Beiträge zur Slavisti, Wiesbaden.
- Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika*, 1960, Matica srpska, Matice Hrvatska, Novi Sad i Zagreb.
- Rakić, S. 1984, *Raspodela deklinacija i uslovi krajnjeg obezvučavanja u srpskohrvatskom jeziku*, Književni jezik 13/2, 69—74.
- Rakić, S. 1985, *O raspodeli krajnjeg zvučnog suglasnika u srpskohrvatskom jeziku*, Jezik 33/2, 45—47.
- Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, MS, Novi Sad.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb.
- Škok, P. 1971, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb.
- Škaljić, A. 1979, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 4. izdanje, Svjetlost, Sarajevo.

ON THE CONTRASTIVE ROLE OF FINAL VOICED CONSONANT IN SERBO-CROATIAN

Summary

The statistics of minimal pairs from Matešić (1965—67) and Deanović & Jernej (1982) shows that there are more monosyllabic than polysyllabic. The length of the syllable is an important factor for the contrastive function of voicing both in monosyllabic and polysyllabic words. Alternations of voicing which occur predominantly in certain polysyllabic words seem to be a by-product of the process of adaptation of foreign borrowings. These facts, which appear mainly as tendencies, provide important support for the author's rule concerning the distribution of final voiced consonants.